

FinnAgora säätiön ja Eduskunnan Unkari-ystävyyssryhmän seminaari 19.10.2022

Kalevi Kivistö

KULTTUURIN JA KANSALAISSYHTEISKUNNAN UUDET HAASTEET

Juhlavuottaan viettävän FinnAgoran – kuten muidenkin kulttuuri- ja tiedeinstituuttien – roolia selvitettäessä on tapana korostaa, että instituutit toimivat osana kansalaisyhteiskuntaa ja sen tuella. Vaikka instituutit saavat valtiolta taloudellista tukea, jonka käytön tavoitteista käydään säännöllisesti keskustelut tuen myöntäjän kanssa, korostuu käytännön toiminnassa itsenäisyys suhteessa valtiovaltaan.

Kansalaistoiminta on kansalaisoikeuksia arvostavan, demokraattisen yhteiskunnan keskeinen kivijalka. Vakuuttava osoitus sen arvosta ja arvostuksesta on Nobelin rauhanpalkinnon toistuva myöntäminen kansalaistoiminnalle, tuoreimpana esimerkkinä tämän vuotisen rauhanpalkinnon jakaminen kahdelle merkittävälle ihmisoikeusjärjestölle ja rohkealle kansalaisaktiiville.

- Kansalaisyhteiskunnan huomioiminen rauhanpalkintoa jaettaessa alkoi jo ensimmäistä palkintoa vuonna 1901 jaettaessa, silloin sen sai Punaisen Ristin kansainvälinen komitean perustaja Henri Dunant. Järjestö sai palkinnon toistamiseen vuonna 1917 työstään sotavankien puolesta ensimmäisessä maailmansodassa. Kolmannen kerran järjestö huomioitiin toisen maailman sodan aikaisesta toiminnastaan ihmisyyden puolesta vuonna 1944. Punaisen Ristin kansainvälinen komitea ja Punaisen Ristin ja Punaisen Puolikuun kansainvälinen federaatio saivat vielä yhdessä palkinnon vuonna 1963. Palkinnon ovat saaneet myös monet muut järjestöt, mm. Amnesty International (v. 1977) ja monet rauhanjärjestöt, mm. ydinaseiden kieltoa tavoittelevat järjestöt (vv. 1985 ja -95) ja kampanja henkilömiinojen kieltämiseksi (v. 1997). On varmaan helppo yhtyä Helsingin Sanomien arvioon lehden kommentoidessa tämän vuotista palkinnon jakoa: ”Kansalaisyhteiskunta on tärkeä rauhalle ja demokratialle. Siksi siitä on pidettävä huolta kaikkialla.” (HS 8.10.-22).

Mitä sitten tarkoitetaan puhuttaessa kansalaisyhteiskunnasta?

Lähtökohtana voinee pitää sitä, että kansalaistoiminta on kansalaisten vapaaehtoista, kansalaisten itsensä asettamiin tavoitteisiin tähtäävää, omaehtoista toimintaa erotuksena viranomaistoiminnasta, joka perustuu virallisiin normeihin ja julkisen vallan asettamiin tavoitteisiin. Kansalaisyhteiskunta on myös eri asia kuin taloudellinen toiminta, liiketoiminta, jonka tavoitteena on taloudellisen tuloksen tuottaminen. Kansalaistoiminnan ja liiketoiminnan välisen eron taas voi kiteyttää toteamalla, että liiketoiminnassa tuotetaan palveluja, jotta voitaisiin hankkia rahaa. Kansalaistoiminnassa taas hankitaan rahaa/voimavaroja, jotta voitaisiin tuottaa palveluja. Kansalaistoiminta eroaa myös lähiyhteisöistä, jotka – kuten perhe – ovat enimmäkseen yhdessäoloyhteisöjä, kun kansalaistoiminnan järjestäytymisellä useimmiten pyritään yhdessä asetettuihin yleishyödyllisiin tavoitteisiin.

Vaikka sektoreiden erot vaikuttavat niitä määriteltäessä selviltä, ovat erot kuitenkin veteen piirrettyjä viivoja. Liiketoiminnan piirissä kansalaisyhteiskunnan järjestämät palvelut on usein nähty kilpailijoina, mikä on johtanut sääntöjen kiristymiseen ja sitä kautta järjestöjen tuottamien palvelujen vähenemiseen tai niiden organisoimiseen erilleen muusta toiminnasta. Julkista tukea saavat kansalaisyhteiskunnan yhteisöt käyvät tuen myöntäjien kanssa ns. tulosperustaiseen

avustamiseen liittyvät keskustelut. Autonomisesti toimivan ja itsenäisesti tavoitteita asettavan kansalaistoiminnan kannalta tullaan ns. ”harmaalle alueelle”. Team Finland –idea, jossa pyritään koordinoimaan viranomaisten, liiketoimintaa edustavien tahojen ja kansalaisyhteiskuntaa edustavien toimijoiden koordinoitua yhteistoimintaa, tuottaa onnistuessaan lisäarvoa, mutta on samalla osoitus siitä, miten teoriassa selkeinä pidettyjä rajoja käytännössä ylitetään.

Mikä sitten on kansalaisyhteiskunnan merkitys?

Kansalaisyhteiskunta tarjoaa ihmisille kohtaamisen foorumeita. Kohtaaminen mahdollistaa kansalaisten osallistumisen sekä toimijaa itseään että laajempaa yhteiskuntaa koskevien asioiden pohdintaan, valmisteluun ja käsittelyyn. Tällä tavoin kansalaisyhteiskunta toimii kansalaiseksi kasvamisen areenana, mistä esimerkiksi lukuisten sivistysjärjestöjen työ on oiva osoitus. Kansalaisyhteiskunnan tarjoama vertaistuki on arvokasta varsinkin heille, joiden toimintakyky on syystä tai toisesta rajoittunut. Tässä työssä kansalaisyhteiskunnan rooli erilaisten sosiaali- ja terveysalan järjestöjen syntyessä ja niiden vaikuttamistyössä on merkittävä sekä vertaistuen antajana että edunvalvojana. Erityisen tärkeää on kansalaisyhteiskunnan tarjoama mahdollisuus valvoa ihmisten etuja suhteessa julkisen vallan tekemiin ratkaisuihin. Niinpä erityisesti Suomessa ja Pohjoismaissa kansalaisyhteiskunnalla on ollut suuri merkitys puoluelaitoksen muodostumisessa, ammatillisessa järjestäytymisessä ja työmarkkinajärjestöjen synnyssä.

Kansalaisyhteiskunta vahvistaa monin tavoin ihmisten henkistä ja sosiaalista hyvinvointia. Se lisää ihmisten osaamista ja kykyä toimia vastuutaan kantavana kansalaisena. Se vahvistaa yhteisöllisyyttä liiallisen privatisoitumisen vastapainona. Se antaa epämuodollisen oppimisen mahdollisuuksia ja tukee osaltaan elinikäistä oppimista. Se rakentaa kansalaisten identiteettiä, jonka merkitys oli suuri kansallisen heräämisen aikana ja jonka merkitys korostuu yhteiskunnan jakolinjojen muuttuessa yhä enemmän identiteettiin pohjautuvaksi. Kaikki tämä tuottaa sosiaalista pääomaa ja vahvistaa sosiaalista koheesiota, jota hyvällä syyllä pidetään yhteiskuntamme vahvuutena.

Kansalaisyhteiskunta toimii monilta osin julkisen vallan työn täydentäjänä ja jopa korvaajana. Kun julkisen vallan mahdollisuuksia tuottaa kansalaisten tarvitsemia palveluja kaventaa esim. kansainvälinen verokilpailu, on todennäköistä, että vapaaehtoistyötä tarvitaan yhä enemmän paikkaamaan julkisten palvelujen tarjontaan jääviä aukkoja. Kansalaisyhteiskunnan erilaisissa luottamustehtävissä toimii yli puoli miljoonaa suomalaista ja sen toimintaan mobilisoimien vapaaehtoisten määrä on vielä suurempi. Laskimme aikanaan SPR:ssä, että jokaisen vapaaehtoisen työn arvo – jos se jouduttaisiin korvaamaan palkkatyöllä – oli keskimäärin noin 80 000 e/vuosi - eli puhutaan vuositasolla miljardiluokan rahallisesta arvosta.

Tämän päivän maailmassa on tärkeä muistaa – tämän tilaisuudenkin aihealue muistaen – että kansalaisyhteiskunta toimii yhä enemmän myös kansainvälisellä ja globaalilla tasolla ja sen tason haasteisiin vastaten.

Mitkä ovat kansalaisyhteiskunnan tulevaisuuden näkymät? Rapautuuko kansalaisyhteiskunta?

Onko kansalaistoiminnalla tulevaisuutta? Osallistumisen muodot ovat olleet muutoksessa jo pitkään. Yhä enemmän pitkäjänteisen ja osallistumisen korvaa ns. ”narikkaosallistuminen”, lyhytaikainen, ehkä yhden projektin ajan kestävä tai muusta syystä lyhytaikaiseksi jäävä osallistuminen. Jos politiikkakin on enemmän identiteettiin pohjautuvaa kuin aikaisemmin, saattaa taustalla olla myös identiteettien häilyvyys. Olivat syyt mitkä tahansa niin lyhytjänteisyyden yleistymisen on sekä kokemuksen että tutkimusten tuottama havainto osallistumismuotojen muuttumisesta.

Toinen yleistynyt ilmiö on perinteisten järjestöjen korvautuminen entistä epämuodollisemmilla yhteisöillä. Nuorten uudet ja uusien toimintamuotojen yhteen kokoamat harrastusryhmät ovat tästä tyypillinen esimerkki. Esimerkiksi yli 100 000:sta rullalautailijoista vain 2-3 % harrastaa lajia jossain järjestössä. Halu sitoutua muodollisesti ja pitkäjänteisesti on selvästi vähentynyt.

Kuva ei kuitenkaan ole yksiselitteinen. On järjestöjä, joiden jäsenmäärä ja toimintaan osallistuvien määrä on selvästi vähentynyt. Sellaisia ovat ennen muuta järjestömaailman ”dinosaurukset”, poliittiset puolueet ja ammattiliitot. Edunvalvonnan alueelle on ilmaantunut myös uusia toimijoita, mm. erilaiset viestintätoimistot, jotka tekevät edunvalvontaa liiketoimintana. Haurastuuko tässä liiketoiminnan ja kansalaistoiminnan, ensimmäisen sektorin ja kolmannen sektorin rajapinta?

Toisaalla taas kulttuurialan, liikunnan ja sosiaali- ja terveysalan järjestöissä trendi on ollut toisen suuntainen. Sosiaali- ja terveysalan järjestöistä lähes puolet on kasvattanut jäsenmääräänsä, kolmannes on saanut lisää vapaaehtoisia ja muita toimijoita. Niiden vapaaehtoistoiminnassa on usein kyse julkisiin palveluihin jäävien aukkojen paikkaamisesta. Esimerkiksi vanhusten omais-, läheis- ja kotihoidon tarve kasvaa nopeasti sekä ikääntyneiden määrän kasvun että hoivapolitiikan kotihoitoa painottavan linjan seurauksena. Kansalaistoiminta on osaltaan vastannut yhteiskunnan kehityksen tuottamiin haasteisiin.

Kansainvälisissä vertailuissa Pohjoismaat pärjäävät hyvin, mutta Suomi taas Pohjoismaiden vertailussa huonommin. Muuhun Eurooppaan verrattuna ammatillinen järjestäytyminen on Pohjoismaissa omaa luokkaansa, joskin Suomi on hieman Ruotsia jäljessä. Puolueiden jäsenmäärissä olemme Ruotsin kanssa lähes tasoissa ja hiukan muuta Eurooppaa edellä, mutta kaikki matalalla, toimintaan osallistuu jäseneksi sitoutuneena n. 10 % väestöstä. Urheilu- ja kulttuurijärjestöihin osallistuminen on Pohjoismaissa selvästi yleisempää kuin muualla Euroopassa, Ruotsissa taas enemmän kuin Suomessa. Humanitaarisen avun järjestöihin osallistutaan Pohjoismaissa muuta Eurooppaa enemmän, Ruotsissa aktiivisemmin kuin meillä. Ikäkausijärjestöissä Suomi ja muu Eurooppa ovat tasoissa, Ruotsi taas edellä. Ainoa järjestöryhmä, jossa Suomi on selvä ykkönen, ovat uskonnolliset järjestöt.

Kansalaistoiminnan muodot ja painopisteet muuttuvat, osittain kiinnittyminen heikkenee, osittain lisääntyy. Kansalaistoiminnan aktiivisuutena ilmenevä kansalaispätevyys on Ruotsissa selvästi meitä korkeammalla tasolla. Siksiköhän – vaiko sen seurauksena – ruotsalaiset äänestävät aktiivisemmin ja ovat kriittisempiä suhteessa valtion johtoon kuin suomalaiset.

Kulttuuri on merkillistä

Puheenvuorolleni annetussa otsikossa puhutaan kulttuurin ja kansalaistoiminnan uusista haasteista. Edellä käsitelty kansalaistoiminta muodostaa yhden alustan, jolla kulttuuri ilmenee ja toimii. Ja kuten todettiin, se kansalaistoiminta, joka on syntynyt kulttuurin ympärille, on menestynyt kohtuullisen hyvin.

Mutta mistä sitten puhutaan, kun puhutaan kulttuurista? Otsikoin tämän osan tekstistä sanomalla, että "kulttuuri on merkillistä". Tarkoitan sillä sitä, mitä Esa Pirnes väitöskirjassaan kirjoittaessaan, että kulttuurilla tarkoitetaan "ihmisen toiminnassaan tuottamia, ymmärtämiä ja välittäviä merkityksiä". Voidaan myös sanoa, että kulttuurin korostuminen merkitsee siirtymää tavartuotannosta merkitysten tuotantoon. Kansalaisyhteiskunta osallistuu omalta osaltaan merkitysten tuotantoon ja niiden vaihdantaan osallistumalla kulttuurin ja merkitysten tuottamiseen joko aktiivisesti niitä tuottamalla tai kulttuuripalveluja käyttämällä. Merkitysten annossa voidaan osallistua tavoiteltavista päämääristä keskustelemiseen (Mead) tai auttamalla ihmisiä hakemaan perustaa identiteetilleen, hakemaan turvallisuutta ja vakautta elämäänsä. Kulttuurilla on sekä luovuuden että hallinnan ulottuvuus. Tai kuten taidefilosofi Shusterman sanoo, "taiteen luonteeseen kuuluu sekä päämäärästään tietoista tekemistä että avointa vastaanottoa, kontrolloitua valmistamista ja lumoutunutta syventymistä".

Ajateltaessa kulttuuri- ja tiedeinstituuttien toimintaa on varmaan hyvä pitää lähtökohtana merkitysten tuottamista, niiden ymmärretyksi tekemistä ja ennen muuta niiden välittämistä kulttuurien välillä. FinnAgoran säätiön strategiassa määritellään toiminnan missioksi juuri kansainvälisen yhteisymmärryksen ja rauhan edistäminen. Kulttuurien välisen ymmärryksen edistäminen toimii, kun kulttuuristen merkitysten välittäminen on aktiivista myös kansalaisyhteiskunnan tasolla. Suomen ja Unkarin välisellä kulttuurivaihdolla onkin pitkät, maailmansotien väliseen aikaan ulottuvat perinteet. Yhtenä esimerkkinä voi mainita 1970 ja -80 luvuilla toimineen "ilmasillan", jossa poikkeuksellisen suuri joukko kummankin maan kansalaisia osallistui kulttuurivaihtoon ja kontaktien rakentamiseen toistensa vieraina.

Yhteyksien ja merkitysten vaihdon tärkeänä vauhdittajana toimi ETYKin paljon puhuttu kolmas kori. Se sai vähitellen aikaan kansalaisyhteiskunnan aktivoitumista siellä, missä sen toimintatila oli ahdas. Se lisäsi vähitellen myös kontakteja kansalaisyhteiskunnan tasolla ja mahdollisti merkitysten vaihdon myös suoraan kansalaisten välillä. Vähitellen se johtikin mullistuksiin. Se osoitti kansalaisyhteiskunnan ja laajassa merkityksessä ymmärretyn kulttuurivaihdon voiman ja auttoi tuomaan kansalaisnäkökulman globalisaation hallintaan.

Juuri tämän päivän tilanne maailmassa, sota Ukrainassa ja autoritaarisen hallitsemistavan leviäminen, on taas kääntänyt kehityksen suunnan varsinkin Euroopassa. Kansalaisyhteiskunnan toimintatila supistuu tai häviää olemattomiin yhtäällä. Kansalaisten välisen vuorovaikutuksen ja kansalaisyhteiskunnan tason kontaktien määrä vähenee erilaisten viisumi- ja matkustusrajoitusten seurauksena. Eduskunnan oikeusasiamiehen toimiston yhteydessä toimiva Ihmisoikeusvaltuuskuntakin vaatii mm. joustavaa viisumimenettelyä, jolla turvataan ihmisoikeuksien puolustajien pääsy Suomeen.

Nämä näkymät ovat kansalaisyhteiskunnan tason kulttuurivaihdon kannalta ongelmallisia. Olisi tärkeää pohtia, millä tavalla näissä olosuhteissa voitaisiin kohentaa ja pitää yllä kulttuurivaihdon edellytyksiä, näkymiä ja mahdollisuuksia. Olisiko lähdettävä siitä presidentti Koiviston toteamuksesta silloiselle kulttuuriministerille, että ”kyllä kulttuuri nimissä voi harrastella aika paljon”.